

ДО ПИТАННЯ ПРАВОПИСУ ФІЗИЧНИХ ЕПОНІМНИХ ТЕРМІНІВ

© Микульчик Р. Б., 2017

У статті проаналізовано правописні проблеми прізвищ чужомовного походження і похідних від них термінів в українській мові. Запропоновано шляхи їхнього розв'язання.

Ключові слова: українська мова, правопис, епонім, прізвище, термінологія, фізика.

The paper deals with orthography problems of foreign surnames and derivative terms in Ukrainian language. The ways of those problems solution are proposed.

Keywords: Ukrainian language, orthography, eponym, name, terminology, physics.

Наприкінці 90-х минулого сторіччя навколо правопису точилася бурхлива дискусія. Сформувалося три основні позиції щодо правописних питань. Першої дотримуються прихильники чинного правопису в редакції 1993 р. друга група науковців виступила за повернення до редакції 1928 р. (т. зв. «харківський» правопис або «скрипниківка»). Третя група науковців підтримує «Український правопис. Проект найновішої редакції» [4], розроблений під керівництвом В. В. Німчука 1998 р. До нього внесено передусім ті зміни, що враховують столітні традиції української орфографії. Зокрема уточнено вжиток літери *r* в питомих українських і запозичених загальних та власних назвах – прізвищах і географічних назвах. Значні зміни внесено до правопису слів чужомовного походження. Більшість спрямовано на спрощення правил і зменшення кількості винятків. У висліді проект правопису 1999 року не було офіційно затверджено.

Проект правопису 2003 р. розробила під керівництвом академіка НАН України В. М. Русанівського група членів до останнього часу чинної Української національної комісії з питань правопису при Міністерстві освіти і науки України та Національній академії наук України. Пропозиції проекту відрізняються консервативним ставленням до чинної мовної норми. У проекті значну увагу приділено впорядкуванню правил для передавання чужомовних запозичень. Зокрема, розрізненню звуків *I*, *Y* (у §§ 92–93 в іншомовних власних назвах, і особових іменах, і географічних назвах, запропоновано писати *-i* тільки після *ж* (*дж*), *ч* (*ц*), *ш*, з нечисленними винятками, передачі іншомовних дифтонгів). Проект не став чинним правописом.

Відповідно, сформувалися групи прихильників того чи іншого проекту правопису і в фізиці. Яскравими прихильниками проекту В. В. Німчука серед фізиків є О. Д. Кочерга, І. О. Вакарчук й ін. В. В. Козирський і В. А. Шендеровський використовують харківський правопис 1928 р. О. Г. Ситенко та ін. дотримуються чинного правопису 1993 р. Така ситуація не сприяє уніфікації написання прізвищ чужомовного походження, і, відповідно, епонімних термінів.

Передавання чужомовних власних назв, зокрема прізвищ, засобами української мови є дуже важливою мовною проблемою. Цьому питанню присвячено чимало наукових праць, наприклад [1; 5]. Можна вирізнити два підходи до написання чужомовних прізвищ: традиційний і фонетичний. Прихильники традиційного підходу пропонують писати чужомовні прізвища «як прийнято» (наприклад, нім. *Geisenberg* – *Гайзенберг*), покликаючись на відповідні розділи чинного українського правопису [2; 3]. Послідовники фонетичного способу вважають за потрібне писати прізвище так, як його вимовляють у мові-джерелі (наприклад, нім. *Einstein* – *Айнштайн*). Це питання викликає жваві дискусії. Зокрема Б. І. Шуневич вважає, що залежно від того, який український варіант таких імен і прізвищ уперше з'явиться у вітчизняній літературі, то так його будуть повторювати в інших працях [5, с. 95].

Є. А. Карпіловська, О. Д. Кочерга, Є. В. Мейнарович [1] стверджують, що, утворюючи епонімні терміни, науковці всього світу неухильно дотримуються такого правила: **прізвища та похідні терміни завжди належить писати однаково**. У мовах, базованих на латинській графіці, така вимога не спричиняє ускладнень – епонімний термін усіма мовами пишуть із збереженням автентичного написання його твірної одиниці – прізвища. У мовах, які використовують інші абетки, зокрема кирилицю, постає проблема транслітерації чужомовних прізвищ (і, відповідно, утворених від них термінів). Особливо яскраво постає ця проблема в українській мові, з недосконалим правописом чужомовних слів [3] та незакінченими спробами його вдосконалити [2]. Звернімо увагу на такі характерні риси, як різне передавання частин прізвищ з однаковим написанням мовою оригіналу, варіантність написання прізвищ та причини такої варіантності, розбіжності в написанні прізвищ науковців і похідних від них термінів. Закладена в деяких пунктах чинної редакції українського правопису і відтворена в обох запропонованих проектах його змін неоднаковість правил написання прізвищ і загальних назв, до яких належать похідні від них терміни, призводить до порушення вже все-світньо визнаного принципу: **прізвища та похідні терміни завжди належить писати однаково**.

Проблема різного передання частин прізвищ з однаковим написанням мовою оригіналу виходить за рамки лише фізичної термінології і є загальною. Наприклад, по-різному передають такі англійські прізвища: *Cromwell* – *Кромвель*, але *Maxwell* – *Максвелл*, *Rockwell* – *Роквелл*.

На підставі досліджуваної вибірки можна стверджувати, що для епонімів фізичної термінології властива варіантність написання прізвищ та прізвищевих компонентів у складі термінів. Ця варіантність пов'язана із правилами українського правопису в частині написання чужомовних слів і написання прізвищ, а також щодо вживання літер *z* і *r*. Загалом, у вибірці є 49 варіантних пар, що демонструє поширеність цього явища в термінній системі фізики.

До складу досліджуваної вибірки входять такі фонематичні варіанти:

Гаус, Гаус, Гавс;
ефект Зеємана, ефект Зеємана;
закон Авогадро, закон Авогадро;
закон Айнштейна для фотоефекту, закон Ейнштейна для фотоефекту;
закон Пуазейля-Гагена, закон Пуазейля-Хагена;
поліном Лагерра, поліном Лагерра;
кіт Шредингера, кіт Шредингера;
лоренц-інваріантність, лоренц-інваріантність;
матрична квантова механіка Гайзенберга, матрична квантова механіка Гейзенберга;
метод Вентцеля-Крамерса-Бріллюєна, метод Вентцеля-Крамерса-Бріллюєна;
метод Гартрі-Фока, метод Хартрі-Фока;
метод Лагранжа, метод Лагранжа;
множник Лагранжа, множник Лагранжа;
нерівність Буняківського-Шварца, нерівність Буняковського-Шварца;
нерівність Гайзенберга, нерівність Гайзенберга;
нормальний ефект Зеємана, нормальний ефект Зеємана;
перетворення Галілея, перетворення Галілея;
перетворення Лорентца, перетворення Лоренца;
принцип Гюйгенса, принцип Гюйгенса;
принцип невизначеності Гайзенберга, принцип невизначеності Гайзенберга;
рівняння Лагранжа, рівняння Лагранжа;
рівняння Гартрі-Фока, рівняння Хартрі-Фока;
рівняння Шредингера, рівняння Шредингера;
розподіл Бозе-Айнштейна, розподіл Бозе-Ейнштейна;
розподіл Гауса, розподіл Гауса;
розподіл Гіббса, розподіл Гіббса;
співвідношення Гайзенберга, співвідношення Гейзенберга;
стала Рідберга, стала Рідберга;
статистика Бозе-Айнштейна, статистика Бозе-Ейнштейна;
теорема Баргмана, теорема Баргмана;

теорема Гауса, теорема Гауса;
 теорема Остроградського-Гауса, теорема Остроградського-Гауса;
 теорія Шредингера, теорія Шредингера;
 формула Айнштейна, формула Ейнштейна;
 формула Клейна-Нішими, формула Кляйна-Нішими;
 формула Стирлінга, формула Стірлінга;
 функція Ван Гова, функція Ван Хова;
 функція Гріна, функція Гріна;
 функція Лагранжа, функція Лагранжа;
 хвильове рівняння Шредингера, хвильове рівняння Шредингера;
 число Авогадро, число Авогадро.

Подамо в таблиці прізвища науковців, які стали базою для утворення епонімів. У першому стовпці подамо правильне, на нашу думку, написання, у другому – подамо варіанти написання, що побутують у літературі. У третьому стовпці – написання мовою оригіналу.

Таблиця

Рекомендоване й оригінальне написання та варіанти прізвищ науковців

Рекомендоване написання	Варіанти	Оригінальне написання
<i>Авогадро</i>	<i>Авогадро</i>	<i>Avogadro</i>
<i>Баргман</i>	<i>Баргман</i>	<i>Bargman</i>
<i>Бріллюен</i>	<i>Бріллюен</i>	<i>Brillouin</i>
<i>Буняковський</i>	<i>Буняківський</i>	<i>Буняковский</i>
<i>Ван дер Ваальс</i>	<i>Ван-дер-Ваальс</i>	<i>Van der Vaals</i>
<i>Ван Гов</i>	<i>Ван Хов</i>	<i>van Hov</i>
<i>Галілей</i>	<i>Галілей</i>	<i>Galilei</i>
<i>Гаус</i>	<i>Гаус, Гаусс</i>	<i>Gauss</i>
<i>Гейзенберг</i>	<i>Гейзенберг</i>	<i>Heisenberg</i>
<i>Айнштайн</i>	<i>Ейнштейн</i>	<i>Einstein</i>
<i>Гіббс</i>	<i>Гіббс</i>	<i>Gibbs</i>
<i>Грін</i>	<i>Грін</i>	<i>Green</i>
<i>Гюйгенс</i>	<i>Гюйгенс</i>	<i>Huygens</i>
<i>Земан</i>	<i>Зеєман</i>	<i>Zeeman</i>
<i>Кляйн</i>	<i>Клейн</i>	<i>Klein</i>
<i>Лагерр</i>	<i>Лагерр</i> <i>Лягерр</i>	<i>Laguerre</i>
<i>Лагранж</i>	<i>Лагранж</i> <i>Лягранж</i>	<i>Lagrange</i>
<i>Лоренц</i>	<i>Лорентц</i> <i>Льорентц</i>	<i>Lorentz</i>
<i>Рентген</i>	<i>Ренген</i> <i>Рентген</i> <i>Рентен</i>	<i>Röntgen</i>
<i>Рідберг</i>	<i>Рідберг</i>	<i>Rydberg</i>
<i>Стірлінг</i>	<i>Стирлінг</i> <i>Стірлінг</i>	<i>Stirling</i>
<i>Гаген</i>	<i>Хаген</i>	<i>Hagen</i>
<i>Голл</i>	<i>Холл</i>	<i>Hall</i>
<i>Гартрі</i>	<i>Хартрі</i>	<i>Hartree</i>
<i>Шредингер</i>	<i>Шредингер</i> <i>Шредінгер</i>	<i>Schrödinger</i>

Як видно з поданого вище списку, основними проблемами, через які виникає фонематична варіантність, є передавання латинських літер *h* (4 випадки) і *g* (15 випадків), передавання німецького дифтонга *ei* (2 випадки), поширення «правила дев'ятки» на прізвища (1 випадок), збіг голосних фонем (2 випадки) тощо.

Український правопис доволі нечітко регламентує правила написання чужомовних слів та прізвищ. Наприклад, щодо німецького дифтонга *ei* зазначено: «Німецький дифтонг *ei*, англійський *eu*, та голландський *iy*, *y* передаються через *ей* ... У власних назвах новішого походження німецький дифтонг *ei* передається через *ай* (*яй*)» [3]. Залишається відкритим питання, які власні назви (у нашому випадку – прізвища) є «новішого походження», за якими критеріями це можна визначити? На жаль, питання правопису прізвищ досліджено лише частково.

Подібна ситуація і з передаванням літер латинської абетки *h* і *g*: «*g* і *h* звичайно передаються літерою *г*... В окремих словах англійського походження *h* передається літерою *х*». Очевидно, що рекомендація писати дві українські літери (*г* і *х*) на місці однієї латинської літери *h* і передавати дві англійські літери (*g* і *h*) однією українською літерою *г* не сприяє усталеному й однаковому написанню прізвищ і епонімних термінів. Зараз у фізичній термінології паралельно існують *Гаус* і *Гаус*, *гіббс* і *гіббс* тощо. Таке варіантне написання, з одного боку, не перешкоджає однозначному розумінню фізичних термінів, але, із другого, залишається небажаним явищем. Тому ми пропонуємо дотримуватись підходів, які запропонував В. В. Німчук у праці «Український правопис. Проект найновішої редакції» [4].

Стосовно діяхронних змін у написанні прізвищ зауважмо, що більшість із наведених варіантів виникла в 90-х роках, з початком правописної дискусії. До позитивних змін, які наближають написання й, відповідно, вимову прізвищ до мови оригіналу, можна зарахувати вживання літери *т* на місці латинської *g* (*Шредінгер*, *Гаус*, *Лагерр*), *г* замість *х* – для передавання *h* (*Гартрі*, *Ван Гов*), передавання німецького дифтонга *ei* через *ай*(*яй*) (*Айніштайн*, *Гайзенберг*, *Кляйн*). Зміни голосних на йотовані пов'язані з униканням нехарактерного для української мови збігу голосних у таких прізвищах, як наприклад: *Зесман*, *Бріллюєн*. Тут фізики є послідовними.

Науковці-фізики, так само як і український правопис, непослідовно застосовують інші правила української орфографії, зокрема, правила написання *и* після приголосних («правила дев'ятки»). Наприклад, *Стірлінг* замість *Стурлінг* (попередньо вживали *Стурлінг*), хоч у подібному випадку *Шредінгер* став *Шредінгером*. У випадку з прізвищем *Stirling* фізики діяли суворо згідно з рекомендаціями правопису й не поширювали дію «правила дев'ятки» на власні назви (*Дізель* – прізвище, *дизель* – тип двигуна, *Зіверт* – прізвище, *зиверт* – одиниця вимірювання еквівалентної дози йонізувального випромінювання). Таке написання порушує загально визнаний принцип однозначної відповідності між терміном–епонімом і прізвищем, від якого він походить.

Також до виявів негативних змін у написанні прізвищ належать порушення чергування *о* з *і*, як це видно з такого прикладу: *Буняківський* із часом став *Буняковським*.

Щоб розв'язати проблеми різного написання й різночитання чужомовних прізвищ (а відповідно – можливі непорозуміння), деякі мовознавці (Є. А. Карпіловська, Б. І. Шуневич й інші), а також галузеві фахівці пропонують біля прізвища в дужках подавати його мовою оригіналу, наприклад *Шредінгер* (*Schrodinger*).

Показово, що у фізиці науковці навіть не замислюються над проблемою подвоєння літер, яку активно обговорюють мовознавці. Пункт про подвоєння приголосних у власних назвах є найсуперечливішим і в чинному українському правописі, і в проектах його вдосконалення. Попри дещо відмінні формулювання та приклади, жоден із цих текстів не подає чіткого правила транслітерування прізвищ, натомість усі вони містять обтічні формулювання **як правило і здебільшого**. Це питання також виходить поза межі лише фізичної терміної системи, воно більш загальне. Наприклад, про непослідовність свідчить, що англійські прізвища з однаковим складником *-well* (*Cromwell*, *Maxwell*) транслітеровано по-різному (*Кромвель*, *Максвелл*); у прізвищі *Керолл* (*Carroll*) подвоєно кінцевий приголосний і не подвоєно той, що стоїть усередині слова. Нічого не пояснює правопис і про транслітерацію німецьких, французьких, італійських прізвищ з подвоєними приголосними, наприклад: *Пуазель* (*Poiseille*), *Торрічеллі* (*Torricelli*) тощо. У статті [1] автори пропонують узагалі уникати подвоєння приголосних і в прізвищах чужомовного походження, і в похідних від цих прізвищ термінах, що усуне низку орфографічних проблем, таких як, наприклад, чергування голосних у відкритих та закритих складах.

Деякі науковці-фізики у своїх працях дотримуються харківського правопису 1928 р. Зокрема, це можна спостерігати у «Словнику фізичної лексики» В. Козирського і В. Шендеровського. У цьому словнику можна побачити такі правописні варіанти:

1) пом'якшення фонем *л* (поліном Лягерра, рівняння Ляпласа, лягранжіан, Нернстова лямпа тощо);

2) послідовне вживання *и* після *х* (Архимедів закон, Архимедова сила, Архимедова спіраль, Архимедове тіло, Архимедове число тощо);

3) уживання дифтонга *ав* (Бавшінгерів ефект, Месбаверів ефект тощо);

4) утворення прикметників від незмінюваних іменників (Пауліїв принцип, Морзієва абетка тощо).

Окрему проблему становить утворення прикметників від прізвищ науковців. Тут назагал панує повна довільність і фантазія та уподобання авторів. Відпрізвищеві прикметники утворюють, додаючи до власне епоніма словотворчих суфіксів *-ськ-*, *-ів-*, *-ов-*, *-ев-*, наприклад:

Ньютон + *ів* = *ньютонів*;

Ньютон + *ов* + *ий* = *ньютонівий*;

Ньютон + *ів* + *ськ* + *ий* = *ньютонівський*.

Розгляньмо утворення прикметників від багатокомпонентних прізвищ на взір *Ван дер Ваальс*, *де Бройль*, *Глаголева-Аркадьєва*, *Гел-Ман* тощо. Зауважмо, що чинний правопис чомусь не регламентує утворення таких прикметників. Тому, щоб унормувати правопис відпрізвищевих прикметників пропонуємо:

- Прикметники, утворені від прізвищ, до складу яких увіходять частки, пишуть разом, наприклад:

Ван дер Ваальс – *вандерваальсовий*, *вандерваальсівський*;

де Бройль – *дебройлевий*, *дебройлівський*.

- Прикметники від двокомпонентних прізвищ пишуть із дефісом, наприклад:

Глаголева-Аркадьєва – *глаголево-аркадьєвський*;

Гел-Ман – *гел-манів*, *гел-манівський*.

- Терміни з двокомпонентними прізвищами не треба плутати з термінами, утвореними від двох прізвищ, наприклад:

Гей-Люсаків закон і *Бойлів-Маріотів закон*.

- Від незмінюваних прізвищ прикметників не утворюють у жодному випадкові.

Подано приклади незмінюваних прізвищ: *Бозе*, *Паулі*, *Гальвані*, *Аббе*, *Авогадро*, *Арато*, *Аспе*, *Бабіне*, *Барлоу*, *Бернуллі*, *Біо*, *Вентурі* тощо.

Українська фізична термінологія, як і українська орфографія загалом, має низку проблем із написанням прізвищ чужомовного походження і похідних від цих прізвищ термінів. На нашу думку, розв'язати ці проблеми можна, поєднавши фонетичний принцип українського правопису й усесвітньо визнаний принцип: прізвище й похідні від нього терміни писати однаково. Воднораз первинним має бути прізвище науковця, наприклад, якщо прізвище пишуть *Сіменс*, *Зіверт*, то відповідні одиниці фізичних величин мали б писати *сіменс*, *зіверт*. Тут виникає порушення правила написання *и* у словах чужомовного походження після приголосних *д*, *т*, *з*, *с*, *ц*, *ч*, *ш*, *ж*, *р* (т. зв. «правила дев'ятки»). Щоб уникнути цього, варто поширити «правило дев'ятки» на написання прізвищ чужомовного походження.

1. Карпіловська Є. Прізвище в терміні // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. пр. / Євгенія Карпіловська, Ольга Кочерга, Євген Мейнарович ; відп. ред. Л. О. Симоненко; Київ. нац. екон. ун-т, Уманський пед. ун-т, НАН України, Ін-т укр. мови. – 2007. – Вип. 7. – С. 59–62.
2. Український правопис / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови. – Стер. вид. – К. : Наук. думка, 2003. – 240 с.
3. Український правопис / АН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови. – Вид. 4-те, виправ. й доп. – К. : Наук. думка, 1993. – 240 с.
4. Український правопис : Проект найновішої редакції. – К. : Наук. думка, 1999. – 340 с.
5. Шуневич Б. Зауваги до перекладу на українську мову іноземних власних імен : на матеріалі англомовної літератури з дистанційного навчання / Богдан Шуневич // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2004. – № 503. – С. 92–96.